

СВІТОВА СПІЛЬНОТА: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

У статті здійснюється методологічний аналіз понять «рід людський», «людство», «світове співтовариство», «світова спільнота» та інших.

Вступ

Вступ людства у третє тисячоліття спонукає дослідників до осмислення його історичного розвитку, до виявлення стратегічних тенденцій становлення світової спільноти, оскільки на рубежі тисячоліть розпочалася нова фаза людської історії – епоха глобалізації, яка характеризується переходом від роздробленості народів, країн і регіонів до їх єдності. Світовий соціальний, економічний, екологічний, культурний простір, який протягом тисячоліть був конгломератом розмаїтих національних країн, зараз перетворюється на простір без кордонів. Формування глобальних економічних зв'язків, екологічний, демографічний виклики неможливо вирішити поодиночі, локальними зусиллями й засобами. Вирішення цих проблем можливе тільки при об'єднанні зусиль усієї світової спільноти. Цього вимагають спільні загрози і проблеми.

Значну стурбованість викликає стан екології земної кулі, яка відкрито приноситься в жертву інтересам капіталу. Розкручена Заходом гонка надспоживання поглинає все більше природних ресурсів, веде до незворотних змін навколишнього середовища з катастрофічними для всього світу наслідками. Не менші проблеми виникли й у соціокультурній сфері. Засобами інформації насаджується масова культура, відбувається маніпуляція свідомістю й почуттями людей, їхніми інтересами і потребами. Ці проблеми змушують задуматися над тим, що всі жителі планети є громадянами світу, що єдиному людству нема альтернативи. Тому в інтересах збереження цивілізації на планеті мають існувати не тільки спільні для всіх принципи та правила співжиття, а й спільна відповідальність за долю Землі.

Глобалізація – явище, яке досить активно заявило про себе в останні десятиліття ХХ ст. і виявилось у формуванні глобальних економічних, фінансових, культурних, правових і політичних сфер. Цей феномен по-новому поставив питання про сутність світової спільноти, про характер зв'язків та взаємовпливів між локальними спільнотами, якими є окремі етноси, країни й цілі регіони. Світова спільнота як цілісний організм – досить суперечливе утворення. Аналізуючи характер змін у ньому в епоху глобалізації, одні дослідники вважають, що світ стає все більш однорідним в економічному, соціальному, культурному відношенні. Приймаються єдині моделі економічного розвитку, духовної культури, стандартів поведінки, що дозволило деяким дослідникам говорити про «кінець історії» (Ф. Фукуяма). Інші дослідники вважають, що у світі й далі поглиблюється розколотість.

Нинішній стан філософсько-історичного осмислення розвитку суспільства характеризується тим, що увага дослідників акцентується на різних факторах його розвитку через застосування понять «рід людський», «людство», «світове співтовариство», «світова спільнота» як синонімів. Тому актуальним є завдання здійснити методологічний аналіз зазначених понять у контексті соціальної філософії.

Аналіз досліджень і публікацій

Уперше єдність світової історії на філософському рівні осмислив представник лінійного прогресистського напрямку філософії історії Августин Аврелій. Про єдність історичного процесу писали І.Г. Гердер, Г.-В. Гегель, К. Маркс, О. Конт, В.С. Соловйов, В.І. Вернадський, П. Тейяр де Шарден, К. Ясперс та інші.

Проблема стосунків Заходу і Сходу піднімалася вже в Стародавній Греції (Есхіл, Геродот, Арістотель). Протиставляли Схід Заходу Ш. Монтеск'є, Г.-В. Гегель. На різні соціально-економічні типи Заходу й Сходу вказували К. Маркс і Ф. Енгельс. Дослідженню особливостей розвитку східних і західних цивілізацій в новітню епоху, яку дослідники називають постіндустріальною, інформаційною або постмодерною, присвячені праці сучасних українських і російських дослідників С. Н. Артановського, Л. Г. Дротянко, Е. В. Ільєнкова, В. Л. Іноземцева, В. К. Кантора, С. Б. Кримського, В. О. Лекторського, В. С. Лук'янця, В. В. Ляха, В. І. Онопрієнка, Ю. В. Павленка, О. С. Панаріна, В. І. Самохвалової, О. М. Соболь, Т. Д. Суходуб, В. Г. Табачковського, В. І. Толстих, М. І. Хилька, О. М. Чумакова, В. І. Шинкарука та інших; сучасних західних дослідників (Ф. Броделя, Д. Белла, М. Кастельса, К. Леві-Стросса, Ж. Ф. Ліотара, Н. Лумана, А. Маслоу, К. Поппера, Е. Фромма, Ф. Уебстера, Ф. Фукуями, Й. Гейзінги, Ю. Габермаса, К. Ясперса).

Постановка завдання

Філософи, вчені, культурологи, соціологи, по-перше, різними термінами позначають сучасний рух людства до своєї єдності, а по-друге, по-різному тлумачать зміст одних і тих самих термінів і понять. У статті ставиться завдання здійснити методологічний аналіз термінів та понять «рід людський», «людство», «світове співтовариство» і «світова спільнота» та дослідити чинники становлення світової спільноти як загальнопланетарного феномену в контексті глобалізаційних процесів.

Основна частина

Усі людські спільноти (сім'я, рід, плем'я, народність, нація) мають відповідні форми організації співжиття, що ускладнюються від етнічних домінант до соціально-політичних з більш розгалуженою структурою. У сучасних умовах формується нова історична спільність людей – світова спільнота, основні риси якої ще недостатньо досліджені. Якщо раніше більшість людей була виключена з політичного життя або політична активність була привілеєм лише представників панівних класів, то сучасний етап розвитку людського суспільства дає можливість залучити людей всієї планети до політичного життя, що призводить до усвідомлення своєї єдності при збереженні розмаїття культур.

Неоднозначність вживання понять «світова спільнота», «світове співтовариство» спонукає до необхідності осмислення причин формування світової спільноти та встановлення змісту відповідного терміна. Адже поява нових понять та термінів пов'язана з виникненням нових ціннісних орієнтирів. «Різні сфери культури у періоди становлення нових соціальних ідей отримують різний резонанс, відповідаючи на зміни у соціальному житті появою нових понять та термінів, які репрезентують нові ціннісні орієнтири. Причому визначення цих понять і термінів не завжди адекватно передають зміст соціальних явищ, які виникають на гребені корінних змін у суспільстві» [1, с. 50].

Оскільки поняття «світова спільнота» з'явилося тільки наприкінці ХХ ст., а до цього часу вживали поняття «людство», необхідно простежити генезу уявлень про єдність людства протягом історії. Як зазначає Р. Рорті, «найкраще, що ми можемо зробити, це пояснити, як саме даний термін використовували різні автори, яких ми прочитали..., і що вони говорили, застосовуючи його» [2, с. 445].

Для формування поняття «людство» необхідний більш високий рівень абстракції, ніж для поняття «людина». У філософії античності найчастіше для позначення єдності людства вживаються поняття «люди» або «рід людський». Причому останні позначають людей, які живуть у відповідний історичний період. «Людським родом» називав Платон сукупність людей, які його оточували: «Я думаю, що людський рід буде підготовлений і оснащений для свідомого життя й діяльності так: розсудливість, як вірний вартовий, не допустить, щоб втрутилося невігластво й стало нашим помічником. Але ... ми не можемо бути поки впевненими в тому, що, діючи свідомо, тим самим доб'ємося для себе добробуту і щастя» [3, с. 367]. І в іншому діалозі: «Друг, хіба тобі не відоме гарне висловлювання Геракліта: «З мавп найпрекрасніша – потворна, якщо порівнювати її з людським родом?» [3, с. 395]. З цих діалогів видно, що Платон використовував термін «людський рід» як абстракцію, для позначення людей, які живуть на даний час. Але це поняття не охоплювало рабів, оскільки, на думку Платона, душа раба не мала необхідних елементів, які були суттєвими рисами повноцінної людини – громадянина.

Згідно з дослідженням Т. Андрєєвої, у Біблії термін «рід людський» вживається лише один раз серед 478 тис. слів, а термін «людина» використовується в цій книзі більше 900 разів [4, с. 67]. Отже, мислення на період написання Біблії було конкретним, а рівень абстрагування досить низьким і тому загальні поняття і відповідні їм слова зустрічаються досить рідко. Ні в часи античності, ні в середньовіччі ще не використовувався термін «людство», хоч ідеї єдності людства та світового громадянства зародилися ще в Стародавній Греції. Наприклад, Діоген вважав, що єдиною справжньою державою є весь світ. На питання співбесідника, звідки він узявся, Діоген відповів: «Ти бачиш перед собою космополіта, громадянина світу... Воюю ж я... проти насолод... Я – визволитель людства і ворог пристрастей... хочу бути пророком правди та свободи слова» [5, с. 236].

Стоїки розуміли космос як світову державу, а всіх людей вважали його громадянами, тобто космополітами. З тих пір поняття «космополітичні ідеї» наповнилося ідеологічним змістом. Ті, хто вкладає негативний зміст у це поняття, акцентують увагу на протиставленні цих ідей національним традиціям, самобутності культури народів, патріотизму. У позитивному відношенні ідеї космополітизму розуміються як факт усвідомлення єдності людського роду, коли інтереси окремих країн та народів ставляться в залежність від спільних інтересів людства.

До XVIII–XIX ст. філософи минулого використовували поняття «рід людський», але вже з цього часу все частіше замість нього використовується поняття «людство». Саме в цей час людство перейшло якісний антропогенний рубіж і вийшло на новий рівень свого розвитку, а чисельність населення Землі перевищила 1 млрд людей [6]. У середині XIX ст. зміст поняття «людство» було зафіксовано в тлумачному словнику А. Форцелліні [7, с. 321-322].

Для правильного розуміння динаміки й сутності розвитку світової спільноти, яка вступила в епоху глобалізації, а також з метою відображення процесу її розвитку важливо звернути увагу на взаємозв'язок та взаємодоповнюваність понять «людство», «світова спільнота» та «світове співтовариство», а також встановити відмінність між їх змістом. Адже від того, як буде виконана конкретизація поняття «світова спільнота», залежить осмислення глобальним соціумом себе, свого минулого і майбутнього. «Корінні зміни в суспільстві, – як зазначає Л. Г. Дротянко, – викликають революційні зміни в умонастроях, переосмислення та переоцінку тих раніше пануючих світоглядних орієнтирів, які вичерпали свої можливості як глибинні програми людської життєдіяльності. Ця теза стосується не лише нашого бурхливого і такого нестійкого сьогодення, а будь-якого періоду в історії людства, охопленого революційними змінами». Логіко-методологічне дослідження не може нехтувати аналізом різноманітного вживання понять і термінів, адже «певні наукові поняття, терміни спочатку виникають на повсякденному рівні і лише згодом отримують науковий статус» [1, с. 50-51].

Донедавна під людством розумілася сукупність людей, які проживають на Землі. Сьогодні людство, «при всій його різноликості, роздробленості й суперечливості, розглядається як взаємопов'язана,

взаємозалежна, цілісна соціальна спільність, єдина цивілізація» [8, с. 124]. Поряд із поняттям «людство» вживається поняття «світова спільнота». Наявність термінів є «мовною формою відображення процесу мислення, що здійснюється через поняття. ... Та не можна вважати, що термін завжди й цілком повністю покриває зміст відображуваного поняття, як і саме поняття не повністю покриває собою відображувану дійсність. Це іноді приводить до збіднення змісту поняття, неоднозначного та неадекватного його тлумачення. Люди нерідко користуються одними й тими ж термінами, вкладаючи в них різний зміст» [1, с. 46].

Для даного дослідження важливо уточнити зміст поняття «світова спільнота» і співвіднести його зі змістом відповідного терміна. На нашу думку, поняття «світова спільнота» вживається тоді, коли йдеться про діяльність тих громадських організацій, рухів, які виражають інтереси та волю населення різних країн світу. Це поняття введено до наукового обігу тільки в другій половині ХХ століття у зв'язку зі вступом людства в епоху глобалізації, яка є багатоаспектним феноменом. Саме процеси глобалізації економічного, політичного, духовного життя різних народів обумовили формування світової спільноти. У. Бек у книзі «Що таке глобалізація?» пише, що «ми давно вже живемо в світовому суспільстві» [9, с. 25]. Він запроваджує поняття «світове суспільство», виникнення якого пов'язує з процесами глобалізації та глобальністю. Причому, коли йдеться про глобалізацію, то під цим явищем необхідно розуміти процес, а термін «глобальність» фіксує увагу на стані, який виражає результат утворення світової спільноти та життя людей у світовому співтоваристві.

Досі в жодному словнику немає визначення поняття «світова спільнота». Але перехід інтеграційних процесів людства в їх новітню фазу – глобалізацію, – веде до усвідомлення ним того, що воно, хоч і різне за мовою, культурою, звичаями, традиціями, релігійними переконаннями тощо, але постає як світова спільнота – жителі однієї планети Земля, відповідальні за її долю, і саме від їхніх спільних зусиль залежить збереження життя на Землі. Це потребує робочого визначення поняття «світова спільнота»: *«Світова спільнота – це глобальне співтовариство людей на Землі, яке склалося історично, територіальна організація людства в масштабі всієї планети, сформована на наднаціональній основі в єдності просторово-часових характеристик».*

Часто поняття «людство» та «світова спільнота» вживаються як синоніми. Але коли говорять «людство», робиться акцент на єдності індивідів, а етнічні аспекти втрачають своє значення. При цьому з людства можуть виключатися певні групи суспільства: раби в античному суспільстві, нехристиянське населення в середньовічній Європі тощо. Поняття «світова спільнота» передбачає єдність у розмаїтті традицій, звичаїв, етнонаціональних культур народів планети, які в епоху глобалізації усвідомлюють себе єдиною взаємопов'язаною цілісністю. У контексті діалектичного взаємозв'язку «людство» – «світова спільнота» відбувається трансформація всієї системи суспільних цінностей, формується інше ставлення до існуючих принципів і норм спілкування. На наш погляд, світовою спільнотою ми можемо назвати людство тільки на етапі глобалізації, коли різні етнонаціональні групи усвідомлюють свою єдність та взаємозалежність. Отже, світову спільноту можна розуміти як єдиний планетарний соціум, заснований на спільності історичної долі, інтересів та мети, а також відповідальний за забезпечення коеволюції людини та природи.

Виходячи з того, що «світова спільнота» як поняття охоплює весь історичний розвиток людства, воно за своїм обсягом наближається до рівня категорії. Тому, на нашу думку, його можна застосовувати в межах соціальної філософії та філософії історії як філософську категорію. У довідковій філософській літературі обґрунтовується особливість категоріального апарату соціальної філософії, зокрема зазначається, що категорії постають не як багатоступенева дедукція понять, а як «зняття» кожного разу все нової невідповідності між односторонністю категорії, що відображає суспільство лише з одного якогось боку, і конкретністю, багатогранністю того чи іншого реального історичного суспільства. З'ясування цієї часткової невідповідності відбувається через перехід до наступної, конкретнішої категорії і щоразу потребує звернення до реального життєвого світу, врахування й осмислення нових фактів у системі категорій соціальної філософії, синтезування в поняттях оприявлених даних споглядання й світовідчуття [10, с. 295]. Отже, можна дійти висновку, що перехід від застосування категорії «людство» до категорії «світова спільнота» знаменує собою новий етап осмислення єдності людей.

Використання категорій соціальної філософії «людство» та «світова спільнота» має системний зв'язок, який реалізується не як жорстко заданий за спрямованістю, а як взаємозв'язок, взаємоперехід, просування від попередньої, абстрактнішої за змістом категорії до конкретнішої, а також як зворотний рух, що фіксує «обернення» пізнавальної послідовності категорій соціальної філософії. Категорії соціальної філософії мають об'єктивний характер, їх зміст відбиває суспільні відносини людей, що існують незалежно від волі та свідомості суб'єкта пізнання. Ці категорії мають історичний характер, оскільки розроблялися протягом усієї історії розвитку суспільної думки. Кожна нова епоха збагачує категоріальний апарат соціальної філософії відповідними надбаннями. Епоха глобалізації доповнила низку категорій соціально-політичної сфери («людина», «людство», «народ», «народність», «нація») категорією «світова спільнота».

Часто як синоніми вживаються поняття «світова спільнота» і «світове суспільство». Але останній не обов'язково застосовується для позначення цілісності, єдності, оскільки світове суспільство може складатися з провідних країн, які використовують процеси глобалізації у своїх цілях, тобто здійснюють політику глобалізму щодо залежних від них країн, тоді як вживання поняття «світова спільнота», як було показано вище, доречне для позначення єдності людей, громадських організацій, рухів, усвідомлення відповідальності людства за збереження миру та вирішення глобальних проблем.

Люди завжди жили не поодиноці, а співтовариством. Першими формами співтовариств були: людське стадо, рід, плем'я, які були "більш близькими до своєї біологічної, природної праоснови" [11, с. 19]. В епоху цивілізації утворюються народності, на етапі виникнення капіталістичних держав формуються нації, які охоплюються всіма системами, що формують їх соціальну організацію. У другій половині XIX століття, з виникненням міжнародних організацій, які координують діяльність країн у світовому масштабі, можна говорити про початковий етап становлення світового співтовариства, яке продовжує своє становлення й на етапі глобалізації. Для адекватного описання історичного розвитку на цьому етапі необхідно уточнити, що ми розуміємо під «світовим співтовариством». «Експлікація наукових понять у логіко-методологічному дослідженні ніколи не виступає як самоціль, а спрямована перш за все на створення умов для розв'язання тих чи інших завдань пізнавального, соціокультурного чи практичного спрямування, оскільки точне і однозначне визначення понять, які репрезентують відповідні об'єкти, і застосування адекватних їм наукових термінів дозволяють чітко сформулювати ці завдання та зв'язати їх з іншими» [1, с. 57].

Тлумачний словник пояснює зміст поняття «співтовариство» як об'єднання людей, народів, держав, які мають спільні інтереси, цілі [12, с. 1235]. Але коли застосовується поняття «світове співтовариство», то акцент робиться на об'єднанні країн всього світу, а не людей, громадськості. Відповідно, коли вживається поняття «світове співтовариство», потрібно розуміти, що йдеться про координацію рішень, зусиль з боку тих інститутів, які представляють державний апарат – апарат влади.

Дослідження цілісності людства та його єдиної долі, як науковий напрям, сформувалося лише всередині 1960-х років, коли вперше в історії людства заговорили про глобальні проблеми, які постали перед світовою спільнотою. Поняттям "глобальні проблеми" позначають труднощі, небезпеки, актуальні завдання, що стоять перед людством як єдиним цілим і зволікання з вирішенням яких може привести до знищення людської цивілізації у всепланетарному масштабі. Вирішення глобальних проблем потребує об'єднання зусиль усієї світової спільноти. М. І. Хилько з цього приводу зазначає: «Духовна роз'єднаність суспільства, марнотратність природокористування навіть за найвищих досягнень новітніх технологій все одно ведуть до загального омніциду (загибелі всього живого)» [13, с. 3].

Усвідомлення загрози, яка постала в зв'язку з виникненням глобальних проблем, змусило вчених об'єднати свої зусилля для вироблення рекомендацій, виконання яких змогло б урятувати людство. Так виникає новий напрям наукових досліджень – глобалістика, яка інтегрує теоретичні та практичні знання, спрямовані на вивчення нових явищ, що відзначаються масштабністю, цілісністю та складною системою взаємовідношень як усередині самих глобальних проблем, так і в їх зв'язку з економічною, соціальною, політичною сферами. Глобалістика – це міждисциплінарна область наукового знання, яка виникає на межі філософських, природничих, технічних і гуманітарних наук, а також сукупність практичних дій (урядових рішень, політичних акцій, суспільних рухів і т.п.), зорієнтованих на аналізі та вирішенні суперечностей загальнолюдського характеру [14, с. 31]. Глобалістика як наука тільки зароджується, що викликає необхідність уточнення змісту понять, за допомогою яких можна адекватно описати зміни, що відбуваються в світовій історії.

Висновки

Людство на зламі XX–XXI ст. опинилося в новій політичній, економічній та соціокультурній ситуації, яка докорінно відрізняється від тієї, що була вдастива світу в 70–80-ті роки XX ст. На це вплинули дві події всесвітньо-історичного масштабу. По-перше, відбувся розпад світової соціалістичної системи, біполярний світ перетворився в однополярний, який хоч і неоднорідний за рівнем розвитку економіки, соціально-політичного розвитку, але перебуває під впливом Заходу, в першу чергу – США. Ці події змінили структуру, співвідношення і конфігурацію політичних сил на світовій арені. По-друге, світ зіштовхнувся з такою тенденцією світового розвитку, як глобалізація. Світові інтеграційні процеси набули всеохопного характеру і проявилися в різних сферах суспільного життя: економіці, політиці, культурі. Зміни, які відбулися в світі у зв'язку з глобалізаційними процесами, призвели до виникнення єдиного планетарного соціуму – світової спільноти.

Поняття «світова спільнота» позначає новий етап усвідомлення єдності людства – усвідомлення людством того, що воно, хоч і різне за мовою, культурою, звичаями, традиціями, релігійними переконаннями, але постає як світова спільнота – жителі однієї планети Земля, які відповідальні за її долю, і саме від їхніх зусиль залежить, чи збережеться життя на Землі. До виникнення феномену світової спільноти в часи античності та середньовіччя для позначення єдності людей вживалося поняття «рід людський», що позначало людей, які живуть на даний час. При цьому могли виключатися певні групи суспільства: раби – в античному суспільстві, нехристиянське населення – в середньовічній Європі тощо. З XVIII–XIX ст. усе частіше використовується поняття «людство», яке робить акцент на єдності індивідів. Цим поняттям позначається сукупність землян, діалектична єдність різноманіття представників земної цивілізації. Часто поняття «людство» та «світова спільнота» вживаються як синоніми. Але світовою спільнотою ми можемо назвати людство тільки на етапі глобалізації, коли різні етно-національні групи усвідомлюють свою єдність та взаємовідповідальність і за збереження миру, й за вирішення глобальних екологічних проблем у масштабі всієї планети.

Становленню світової спільноти передував довготривалий процес інтеграції людства, який значно посилювався в останній чверті XX ст. Основними факторами, які супроводжували процеси інтеграції людства протягом його історії, були: економічні зв'язки, які ґрунтувалися на міжнародному поділі праці; соціально-політичні події, які мали загально-планетарні масштаби; взаємопроникнення етнонаціональних культур;

необхідність спільних зусиль для освоєння природних багатств та забезпечення коеволюції природи й суспільства. Саме в результаті інтеграційних процесів виникла така соціальна спільність, як світова спільнота.

Список літератури

1. *Дротянко Л. Г.* Феномен фундаментального і прикладного знання (Постнекласичне дослідження) / Л.Г. Дротянко. – К.: Вид-во Європ. ун-ту фінансів, інформ. систем, менеджм. і бізнесу. – 423 с.
2. *Аналитическая философия: становление и развитие: Антология: Пер. с англ., нем. / А. Ф. Грязнов (общ. ред. и сост.).* – М.: Дом интеллект. книги: Прогресс-Традиция, 1998. – 527с.
3. *Платон.* Собрание сочинений: В 4 т. / РАН, Ин-т философии / Пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1990. – Т. 1. – 860 с.
4. *Андреева Т. А.* Феномен человечества и его социально-философская концептуализация: Диссертация д-ра филос. наук: 09.00.03 / Донецкий национальный ун-т. / Т. А. Андреева. – Донецк, 2003. – 399 с.
5. *Чанышев А. Н.* Курс лекций по древней философии / А. Н. Чанышев. – М.: Высш. шк., 1981. – 374 с.
6. *Федотов А. П.* Глобалистика. Начала науки о современном мире: Курс лекций / А. П. Федотов. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 224 с.
7. *Forcellini A.* Humanitas // Totius latinitatis lexicon. – Aldiniani, 1865. – V. 3. – P. 321-322.
8. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; редкол.: Ю. І. Римаренко та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.
9. *Бек У.* Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / Ульрих Бек. – М.: Прогресс – Традиция, 2001. – 301 с.
10. Філософський енциклопедичний словник / Під ред. В.І. Шинкарука та ін. – К.: Абрис, 2002. – 744 с.
11. *Кравченко И. И.* Бытие политики / И. И. Кравченко. – М.: ЦОП Института философии РАН, 2001. – 259 с.
12. Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 2002. – 1536 с.
13. *Хилько М. І.* Екологічна культура: стан та проблеми формування / М. І. Хилько. – К.: Знання, 1999. – 36 с.
14. *Чумаков А. Н.* Глобализация. Контуры целостного мира: монография / А. Н. Чумаков. – М.: ТК Велби; Проспект, 2005. – 432 с.